

У ГЛИБ ВІКІВ

Сергій Конча

•

СІВЕРСЬКИЙ ПОХІД ІЛЛІ МУРОМЦЯ

На основі вивчення різних варіантів билини «Перша поїздка Іллі Муромця» та співвіднесення її свідчень з археологічними даними пропонується реконструкція історико-географічного підґрунтя билини.

Серед епічної спадщини Давньої Русі, яка дійшла до нас у вигляді билин, особливе місце належить билині «Перша поїздка Іллі Муромця», відомої також під назвою «Ілля Муромець і Соловей Розбійник». Билина відбиває момент перетворення нікому невідомого тридцятирічного мешканця провінції на одного з найславетніших героїв Русі. Саме завдяки зображеним билиною перемогам, Ілля долучається до кола богатирів князя Володимира, які, згідно з епічним уявленням, становлять і міць, і славу, і саму сутність Києво-Руської держави. «Перша поїздка Іллі» дійшла до нас більш ніж у ста варіантах записів, будучи добре відомою практично в усіх районах збереження билинного епосу¹. Крім того, в десятках казок, створених за мотивами билинних сюжетів і зафіксованих по всій території розселення східнослов'янських народів², центральне місце теж відводиться темі перемоги Іллі над Солов'єм. Тому не буде перебільшенням сказати, що за популярністю в народі цей сюжет значно перевищував інші сюжети і мотиви билинного епосу.

Згідно з билинною розповіддю, богатир Ілля виїжджає з рідного Мурому до Києва. Дорогою він звільняє від ворожої облоги руське місто, що ним, як правило, виступає Чернігів, а також бере в полон напівлюдину-напівчудовисько Солов'я Розбійника (Солов'я Рохманого), що, засівши біля дороги *на дубах*, вбивав подорожніх свистом. Ілля збиває Солов'я стрілою з дерева і привозить у Київ на показ, чим викликає захоплення князя Володимира і всіх киян.

Хоча в народній пам'яті Ілля закарбувався саме як переможець Розбійника, але фактично першим його подвигом є звільнення Чернігова: усі кращі зразки билини неодмінно засвідчують цей епізод. У той же час мотив звільнення Чернігова Іллею ніколи не зустрічається ані як окремий сюжет, ані у поєднанні з іншими мотивами, будучи пов'язаним неодмінно з перемогою над Солов'єм. Останнє завжди слугувало для билинознавців точною вказівкою на те, що мотив «битви під Черніговом» і мотив перемоги над Солов'єм від початку становили органічну єдність, хоча сутність її залишається неясною.

Питання про зв'язок теми звільнення Чернігова з темою бою з Солов'єм, а також питання про географічну прив'язку останньої є складовими завдання історичної «розшифровки» (історичної інтерпретації) цього неординарного на тлі билинної традиції епічного сюжету. Попри те, що вдало поясненими, з точки зору відповідності тим чи іншим історичним фактам і подіям, можуть вважатися на сьогодні десятки билинних сюжетів та окремих епізодів³, переконливого історичного трактування билини «Ілля і Соловей» не було ще запропоновано⁴.

Завдання пошуку витоків билини ускладнюється, зокрема, тим, що звільненим Іллею містом далеко не завжди виявляється Чернігів. У найбільш ранніх записах сюжету, що датуються початком XVIII ст. (і, на думку деяких дослідників, сягають писемного прототипу XVII ст.), в цій ролі виступає *Себезж* (Себезжин, Себеский град) (БЗП, с. 79 - 104). В одному з ранніх записів власне билини (епічної пісні, проспіваної безпосередньо збирачу) з м. Шенкурськ Архангельської губернії, звільнене місто зветься *Кидиш* (Киреевский, с.79, 82), ту саму назву (*Кидош*) знаходимо у варіанті, записаному на Алтаї (Гуляев, №1). Кидош-Кидиш, імовірно, відповідає назві *Кинешма*, що виступає в ряді переказів того ж сюжету, записаних у XVIII ст. – на початку XIX ст. (БЗП, с. 107 – 109, 247; Киреевский, Прилож., с. XXXIII).

У Поонежжі та в деяких інших районах Півночі збирачі билин, починаючи з П.Рибникова та А.Гільфердинга, нерідко в ролі звільненого міста відмічали *Бекетов* (Быкетовец, Бекешов) (Рыбн., № 117, Гильф., № 56, СРФБ, I, № 62, прил., VII, № 1 та ін.) або *Бежегов* (Рыбн., № 140). На узбережжі Білого моря Ілля звільняв *Чиженець* (Марков, № 68, 107 та ін.), а в Пудозькому краї – *Смолягин* (БПК, № 53, 62, Рыбн., № 128 та ін.).

Не можна сказати, що подібні метаморфози є чимось незвичайним для билинної традиції. Так, наприклад, герой одноіменної билини Ставр Гоудинович, за одними варіантами, прибуває до Києва з Чернігова, згідно з іншими – з Новгороду або з Литви. Рідним містом багатиря Михайла Козарина називається то Галич, то Чернігів, то загадковий Карамішев або Коромислов (= Перемишль?). Тому нічого несподіваного і незвичайного дослідники билин не бачили в тому, що назва звільненого Іллею міста постійно варіює.

Проте слід відзначити, що згадані випадки взаємозаміни назв міст і країн в билинних сюжетах обмежуються переважно тим набором, який постійно фігурує в билинах, а саме: Київ, Чернігів, Царгород, Новгород, Муром, Ростов, Галич, Рязань, Казань, Ляхов, Шахов, Кряков, Леденець, Волинець, Москва, Литва, Орда та д. ін. Ані Себезж, ані Кидош, ані Кинешма, ані загадкові Бекетов з Чиженцем в інших билинах практично ніколи не згадуються. Більше того, як неважко бачити, згадані населені пункти не належать до кола дуже відомих, а частина з них (Бекетов, Бежегов, Чиженець) більше ніде не фігурують взагалі.

Назву «Смолягин» зазвичай вважають варіантом назви «Смоленськ», але Смоленськ, хоч і зрідка, але згадується в билинах під знайомою усім назвою – той же Муромець свій важкий шлях прокладає «через тые грязи смоленские». Смоленськ, імовірно, фігурує в билинах також як *Смоленець*, але немає явних випадків відображення його як *Смолягин*.

Постає, отже, запитання: чому саме такий набір назв виступає як альтернативна назва звільненого Іллею міста?

Найбільшого поширення набуло пояснення, запропоноване свого часу провідним представником історичної школи в билинознавстві Всеволодом Міллером⁵. На його думку, Себезж – невеличке містечко на півдні Псковської землі, увійшло до билини про звиятиги молодого Іллі Муромця тому, що упродовж XV – XVI ст. воно часто опинялося в епіцентрі військових дій. Особливо мав запам'ятатися випадок, коли взимку 1536 року велике польсько-литовське військо несподівано для усіх було розбите порівняно незначними силами себезжців і московитян. Місцеві жителі схильні були пояснювати цю перемогу допомогою небесних заступників, і саме пам'ять про це чудо, вважав В.Міллер, підштовхнула билинників XVI – XVII ст. до заміни підзабутого Чернігова на Себезж. Пізніше Себезж за співзвуччям засоціювався з Кидошем, себто *Китежем* з «Повісті про невидимий град Китеж»⁶, а остання у свою чергу притягнула назву Кинешми. Назву «Бекетов» В. Міллер вважав за варіант «Беже-гов», яку теж пов'язував із «Се-безж».

Пояснення В.Міллера задовольнили, звичайно ж, далеко не всіх. Для більшості дослідників, звільнення міста героєм так само, як і його перемога над

фантастичною істотою, наділеною надзвичайною руйнівною силою, є символічними актами, універсальними в героїчній епіці⁷. Те, що в більшості варіантів билини звільненим містом опиняється Чернігів, пояснювали особливою роллю цього міста в билинному епосі, яке виступає фактично другим після Києва центром Русі і згадується не менш ніж у половині сюжетів. Постійні коливання у визначенні виконавцями назви міста можуть свідчити про те, що будь-які певні географічні та історичні прив'язки були непринципові для співців, важливо було передати здатність героя до самопожертви, а разом і підкреслити ефективність наданої йому космічно-нездоланної сили.

Проте подальше розгортання подій в билині змушує з обережністю поставитися до такого, здавалося б, вельми раціонального пояснення. Популярні видання, літературні перекази билин, як правило, редукують виклад між перемогою Іллі над Солов'єм і його прибуттям до Києва, але низка автентичних записів билини засвідчує у цьому проміжку чимало цікавого.

Збивши Солов'я стрілою з дерева, Ілля приковує його до сідла і, їдучи далі, найжджає на «поселення солов'їне»: в різних варіантах це великий терем, дім, село, двір «на семи верстах» (двір буває оточений *булатним тином*, на кожній «тининці» стирчать богатирські голови). У поселенні мешкають стара Солов'їха з доньками і зятями (рідше – з синами). Родичі Солов'я збираються напасти на Іллю, озброївшись списками і рогаatinaми, але Соловей застерігає їх від цього. Тоді Солов'їне сімейство починає благодіяти богатира, аби віддав їм «*батюшку родимого*». В низці варіантів Ілля Муромець обіцяє це зробити після того, як «золота казна» (скарб, яким володіє Соловей) буде доправлена до Києва. У подальшому Ілля обманує Солов'ят – прикотивши «теліги ординські» зі сріблом-золотом до Києва, ті знаходять батечка або вже мертвим, або навіки посадженим у «*погреб*». В іншій групі варіантів про скарби не йдеться: Ілля, під'їхавши до Солов'їної оселі, начебто приймає запрошення на гостини, але незадоволений неввічливим поведінням Солов'ят вбиває усіх і (в окремих варіантах) спалює оселю.

Перед нами таким чином розгортається картина, яка була, вочевидь, достатньо типовою для доби Київської Русі: ми бачимо злам спротиву родової громади, накладення данини (пор. в літописанні під 984 роком: «*і возять повоз [на Київ] і до цього дня*»), фізичне винищення непокірних, вбивство заручників, спалення поселень. Важко назвати ці доволі реалістичні замальовки билини набором символів, що покликані звеличити образ епічного персонажа.

Якщо не відривати сцену сутички з Солов'єм від подальшого розгортання сюжету, загадковий образ Солов'я на дереві стає значно зрозумілішим. До його витлумачення досить близько підійшов свого часу О.Потебня, який вказав на випадки влаштовування засідок, пунктів спостереження, пікетів на деревах у козаків, кавказьких народів тощо⁸. З викладу билини також цілком очевидно (і тут цілком правий В.Я.Пропш), що Соловей, хоч і Розбійник за прізвиськом, але не схожий на злодія, адже він не пропускає «ні кінного, ні пішого», вбиваючи усіх свистом, через що прямоїжджою колись дорогою ніхто не їздить тридцять років. Зрозуміло, що справжній розбійник-подорожник не був би зацікавлений у перериванні трафіку. Отже, Соловей не грабує на дорозі, він *охороняє* її. З огляду на сказане вище, не виключено, що охороняє він саме підходить до того поселення, де живе його родина і де лежить його «золота казна».

У зв'язку з образом дивовижного, вражаючого свистом чудовиська на дереві давно було звернуто увагу на не менш дивний образ у «Слові про Ігорів похід»: «**Дивъ кличеть *врѣху древа* велить послушати земли незнами **Вльзе и по морию и по Сулю, и Сурожу, и Корсуню, и тебе Тьмуроканьський бльванъ****». При всій неясності образу міфічного «*дива*», цей загадковий персонаж виконує цілком зрозумілу функцію - він попереджає степових мешканців, про те, що «**Игорь къ Дону вои ведеть**», що має наслідки очікувані - «**А половци неготовами дорогами побегоша къ Дону...**» - і, зрештою, фатальні для воїв Ігоря. «Слово...», таким чином, за допомогою алегоричних, але цілком впізнаваних образів, зображує

прикметне і, очевидно, доволі характерне для порубіжних зон тих часів явище – систему спостережувальних пунктів і пікетів, завданням яких, зокрема, було оповіщення про пересування ворожих сил. Цілком очевидно, що високі дерева з густо порослими верхівками були зручними об'єктами для влаштування таких пунктів, а *свист*, що є невід'ємною ознакою Солов'я, був одним із засобів передачі інформації.

Широко відомі варіанти билини зображують пригоду Іллі під Черніговом, наїзд на Солов'я, потім на Солов'їне поселення як смужку випадкових (майже випадкових) подій. Проте є й варіанти, які зазначають, що Ілля вирушає у свою поїздку саме для того, аби «упіймати» Солов'я й очистити дорогу. Рукописна (т. зв. *Себезька*) версія билини XVIII ст. ще більше уточнює ситуацію: збивши Солов'я з дерева, Ілля збирається «*вынять у него сердце ретивое*», Соловей, каючись, благає про помилування, тоді Ілля каже: «*Скажи мне, где твоя золотая казна лежит?*» (БЗП, с. 80 і далі). Саме за «казною» Ілля їде далі й здобуває її у вищевказаний спосіб. Сумнівно, що цей поворот, який мало не перетворює самого Ілля на розбійника, міг бути домислений укладачами і переписниками XVII - XVIII ст., скоріше навпаки – його унікали пізніші розповідачі, прагнучи показати безкорисливість Іллі: так, у ряді варіантів Ілля гордо відмовляється від скарбів, що їх йому настирливо пропонують Солов'ята. Отже, маємо підстави вважати, що перед нами слід давнішої версії, де пригода з Солов'їним сімейством зображалась як задалегідь спланована акція.

Не менш цікавою є відповідь Солов'я, наведена в тій же версії: «*Моя, государь, золотая казна лежит в моих сёлах Кутузовых...*». Подальший виклад унаочнює, що поселення, яке в більшості версій зветься просто «Солов'їним», в цій версії має назву «Кутузове». В. Міллер знайшов у Подесенні кілька сіл з подібною назвою, але, оскільки про їхню давність не можна сказати нічого певного, значно цікавішим для нас є саме значення назви.

Якщо відволіктися від імовірності пояснення «Кутузових сел», як вказання на маєтності відомого з XVII ст. роду Кутузових (що виглядало б абсолютно недоречним для даного контексту), цю назву можна зіставити із застар. рос. *кутузка* «місце ув'язнення», «тюрма», *кутуз* «вузлик» («валізка»), «речі у вузлику». Джерелом цих слів виступає загальнотюркське *kut- / *gut- «охороняти», «зберігати», що особливо очевидно з огляду на засвідчені середньовічними уйгурськими текстами форми *kudas* «берегти», «охороняти», *kudazil* «той, кого охороняють», *kudasci* «сторож» тощо⁹. Отже, «кутузові села» нашої билини – це «села, що оберігаються», або ж «прихисток», «схованка», що цілком відповідає змісту розповіді.

Опускаючи філологічні деталі, можна також висловити припущення, що згаданий вище *Кидош*, який замінює Чернігів у деяких версіях билини, є іншою фонетичною формою того ж *Кутуз*(-ова села), сягаючи тюркської форми типу *kudas-*. Останнє може бути підтверджене тим, що назва «Кидош»-«Кидиш» виступає також як варіант назви *Китежа* – невидимого града, що, згідно з агіографічною легендою, виступає як «*сокровенная обитель*»¹⁰.

На те, що назва «Кидош», «Кидиш» (подекуди змінена на «Кинешма») не просто витіснила в ряді варіантів Чернігів, а первинно існувала поряд із ним, може вказувати наведений В.І.Далем переказ, згідно з яким Ілля послідовно звільнює від ворогів спочатку Кинешму, а потім Чернігів. Кинешма до того ж населяється в цьому переказі «*кумирниками*», які під враженням подвигу Іллі навертаються у християнство (Киреевский, Прилож., с. XXXIII).

Таким чином, у давніших версіях билини назва «Кидош» («Кинешма»), імовірно, стосувалася саме місця, що його охороняв Соловей, а пізніше в окремих варіантах замінила собою назву звільненого Іллею Чернігова.

Оскільки виглядає очевидним, що назви Кидоша (= «Кутузова села») і Чернігова колись співіснували, можна теж припустити, що й інші загадкові назви, *невідомі в інших билинах*, не випадково замінили собою Чернігів, а від початку

згадувалися в даному сюжеті. Інші билини засвідчують чимало прикладів скорочення і спрощення первинно розлогішої географічної номенклатури (пор. різні варіанти билин про Вольгу, Чурилу, Солов'я Будимировича тощо). У низці варіантів «Першої поїздки» знаходимо сліди співіснування вищенаведених назв: поряд згадані Смолягин і Чернігів (БПК, № 62), Чернигород (= Чернігів) і Чиженець (Марков, № 68), Бекешов (= Бекетов?) і Чернігів(ська річка) (Гильф., № 56).

Відзначимо також, що деякі варіанти можуть містити певну вказівку на те, що події, зображені билиною, стосувалися не північних Себежа, Кинешми, Смоленська, а саме Чернігово-Сіверської землі. Такою вказівкою може бути згадка рукописною версією «*сибірського царя*», що править у місті Себез, а також «*Сибірського царства*», що його хочуть захопити вороги і половину якого сибірський цар потім готовий віддати Іллі Муромцю. Зазвичай появу слова «сибірський» пояснюють переробкою з «себезький», однак усі (більше десяти) варіанти цієї версії билини незмінно дають форми «сибірський цар», «сибірське царство» і жодного разу «себезький цар». Інша рукописна версія XVIII ст., називаючи звільненим містом Чернігів, правителем у ньому призначає «*киберського князя*»: «*И встречают [Илью] из города Чернигова граждане с честью. Идет сам князь киберски и воеводы черниговскии, принимают доброва молодца...*» (БЗП, с. 116 та ін.). Нарешті в згаданій вище шенкурській билині зі збірки П.Киреевського (де звільненим містом опиняється Кидиш) теж знаходимо вказівку на те, що пригода з Солов'єм сталася в якихось *Сибірських землях (українах)* (Киреевский, I, с. 78 - 81):

У Ильи конь бежит, как сокол летит,
Реки, озёра промеж ног берёт,
Хвостом поля да укрываются...

Илья на золото, серебро не заритсе,
Он вперёд едет под восточную сторону
Во Сибирскии да во украини.

Ці «Сибірські України» розташовані дивовижно близько до Києва: варто Іллі перебратися через велику річку (в даному варіанті вона зветься Дунай, в інших – Смородина, Непра-река, *Днепр-река* (Гуляев, № 1), Пучай-река), і він уже опиняється «*во гради во Києви, у ласкова князя Владимира*». Додамо до цього, що в цілому в билинній традиції Сибір (як такий) згадується дуже рідко.

Сукупність даних: близькість «сибірського царства» і «сибірських україн» до Києва, «киберський» (теж, очевидно, із «*сибірський*»?) князь у Чернігові, найкраща засвідченість Чернігова як звільненого Іллею міста дозволяє зробити висновок, що «Сибірський» – це видозміна «*Сіверський*» давніших версій (термін «Сівер(щина)» був поширений ще у XV - XVI ст., але упродовж XVII ст. виходив з ужитку). Маємо, отже, підстави говорити про те, що билина відбиває час, коли назва «Сіверська земля» («Сіверське князівство») не лише була актуальною, а й мала свого власного правителя, поданого в билині як цар або князь (в низці інших варіантів в даному епізоді фігурує *Чернігівський князь*: Гильф., № 3 та ін.).

Втім, співвідношення «Себез-град» і «сибірський цар», що править у ньому, дозволяє припустити ще одну можливість.

Археологічні дослідження Чернігівської землі виявили велике давньоруське поселення (понад 12 га) і чималий могильник (близько 100 курганів) поблизу села *Сибереж* приблизно за 20 км на північний захід від Чернігова¹¹. За даними, які наводять О.В.Шекун та О.М.Веремейчик, поселення існувало вже з IX століття, його розміри найбільші серед поселень, які виникли тут у IX – X ст. (середні розміри більшості поселень регіону 4 – 5 га, більшість могильників нараховує від 2 до 20 курганів). Є також підстави вважати, що біля Сибережа існувало й давньоруське городище, тобто давній Сибереж (Себереж) міг вважатися містом («градом»).

Щоправда, назва «Сибереж» засвідчена тільки починаючи з XVI ст. (1527 рік: *Свибрижа*¹², 1645 рік: *Себереж*¹³). Але маємо узяти до уваги, що назви більшості

давньоруських поселень (у т. ч. городищ), виявлених розкопками, не згадані в літописанні. З іншого боку, широко відомо, що понад 70 відсотків назв Лівобережжя Дніпра, відомих з літописних джерел, дожили до нашого часу, відносно незначно змінившись. З огляду на ці факти, є імовірним, що Сибереж був відомий під цією назвою вже від часу виникнення у IX столітті.

Можливо, назва Сибережа відобразилася в билинному епосі не лише як «Себез» рукописної версії билини про Іллю Муромця. В одному з печорських текстів в переліку видатних богатирів значиться *Кузенко Сибирчаженин*¹⁴, що йому, імовірно, відповідає *Кузьма Семерчанинов* однієї билини з Поонежжя¹⁵. Ця остання билина розвиває сюжет про бій Іллі з невідомим (позашлюбним) сином. Мати ж позашлюбного сина Іллі, згідно з низкою варіантів, зветься «девица

Мал.1 «Сильний, хоробрий богатир Ілля Муромець». Малюнок XVIII ст., що зображує перемогу Іллі Муромця над Солов'єм Розбійником

Сиверьянична» (Гильф., № 233), «*Сиверьяночка*» (Гильф., № 246), що знову ж відносить нас до Сіверської землі, на північно-західній окраїні якої розташовується Сибереж.

В археологічній топоніміці Чернігівської землі знаходиться паралель і для назви *Смолягина*, що також виступає звільненим містом у низці варіантів. Приблизно на 20 км західніше Сибережа і на 8 км східніше Любеча лежить археологічний комплекс Смолигівка¹⁶. Селище й могильник поблизу Смолигівки мають скромніші розміри, ніж Сиберезькі (на могильнику виявлено усього 15 курганів), тому, можливо, зовсім не випадково звільнене Іллею Муромцем поселення деінде звалось *село Смолягино* (БПК, № 62).

На продовження наших топонімічних зіставлень може вказати село Безиків північніше Чернігова й Сибережа (пор. *Бежегов* билинних варіантів), неподалік якого (біля сусіднього с. Бурівка) виявлені давньоруські пам'ятки.

Натомість не має очевидних паралелей в топоніміці Чернігівщини назва *города Бекетова*, але, як і у випадку з Кутузовим-Кидошем, показовою може бути її етимологія. Провідний тюрколог Н.А. Баскаков, досліджуючи витоки прізвища *Бекетов*, зіставляє їх з казахським *bekit* «укріпляти», «скріплювати», «зачиняти»¹⁷. Можливо, тюркізмом слід вважати і застаріле російське *бекет* «сторожовий загін», «караул»¹⁸. Значення назви у такому разі якнайкраще збіглося б з визначеною вище функцією «застави солов'їної».

Для наших висновків вельми показовим є той факт, що Смолигівка і Сибереж є важливими пунктами вздовж тракту Любеч – Чернігів, що у певний період був, очевидно, не менш важливим, ніж шлях Київ – Чернігів, як про те засвідчують клади арабських монет IX – X ст., знайдені в цьому регіоні, а також високий рівень його заселеності¹⁹. Згідно з дослідженнями В.П.Коваленка і О.В.Шекуна, у X – XI ст. існувала й водна - річково-озерна магістраль, яка з'єднувала район Любеча (Подніпров'я) з Десною трохі нижче Чернігова²⁰.

Отже, ймовірно, саме у зв'язку з якимись подіями на широко відомій *прямоїжджій дорозі* між Любечем і Черніговом до билини потрапили Смолигівка (= Смолягин) і Сибереж (= Себеж) і, врешті-решт, сам Чернігів як кінцевий пункт шляху і центр князівства.

Може виникнути, однак, запитання: до чого тут шлях Любеч – Чернігів і села біля нього, якщо в билині йдеться про дорогу з Мурому на Київ, якою Ілля мав їхати, анітрохи не відхиляючись від обраного напрямку?

У цьому зв'язку варто згадати, що найраніші згадки про билинного Іллю називають його не «Муромець», а *Муравленин* (1574 р.), *Моровлин* (1594 р.), *Муровец* (1791 р.). У ряді районів поширення билинного епосу (на Мезені, Печорі, в Сибіру, на Дону), а також у казках та переказах, записаних в Білорусі, Україні, Фінляндії, засвідчені форми *Муравець*, *Муравиц*, *Мурович*, місцем виїзду Іллі деякі варіанти називають *город Моров* або *Муров*²¹.

З огляду на ці факти свого часу точилися дискусії з приводу первинності форми прізвиська билинного Іллі, а відповідно, й імовірного місця його народження і (або) виїзду у «першу поїздку». Певної популярності набуло припущення В.Каллаша, згідно з яким рідним містом Іллі міг бути *Морівськ (д.-рус. Моровескь)*, що розташовується на Десні, якраз посередині між Києвом і Черніговом. Опоненти, однак, слушно зауважували, що якби місцем виїзду героя на перші подвиги був Морівськ, то він не міг би їхати на Київ через Чернігів. Не менш дивним виглядав би у цьому випадку точний збіг місця виїзду Іллі з розташуванням «застави солов'їної» (між Києвом і Черніговом).

Вельми цікавою у даному контексті стає та обставина, що складовою реконструйованого В.Коваленком та О.Шекуном водного шляху між Любечем та Черніговом була невеличка *річка Муравля*, що впадає до озера Болгач неподалік Любеча²². Річка становить, власне, початковий етап цього шляху (більша частина якого припадала на р. Білоус, притоку Десни). Імовірно, за назвою річки могло бути назване і якесь з давньоруських поселень, що їх кілька виявлено в окрузі. Припускати це дозволяють згадки джерелами XVI – початку XVII ст. *Моравельської землі* (волості), що лежала безпосередньо на північний схід від Любеча²³ і, вочевидь, отримала свою назву або від річки Муравлі, або від (зниклого у XIII – XIV ст.) поселення, у свою чергу названого за іменем ріки.

Отже, якщо невідомий нам полководець, який запам'ятався в епосі як *Муравець-Муравленин*, вів своє військо на Чернігів, маючи по дорозі сутички з ворогом під Смолигівкою («Смолягиним») і Сибережем («Себежем»), дуже імовірно, що відправним пунктом (а може, й базою) його походу був район р. Муравлі, котрий відповідає початку шляху Любеч - Чернігів. Могло бути й так, що р. Муравля запам'яталася якраз тим, що біля неї й сталася та перемога, про яку говорить билина і після якої були зайняті (звільнені) навколишні села (Смолигівка тощо) і *гради* Сибереж та Чернігів. Закарбувавшись в епічній пам'яті як відправний пункт «першої поїздки Іллі» *Муравля (Муравль?)*, згодом була осмислена і як місце народження улюбленого героя²⁴.

Ще пізніше, коли епічна традиція перемістилася на північ, а назви *Мурав(ля)* і *Муравець* остаточно перестали про щось нагадувати, вони були переосмислені як *Муром* і *Муромець*. Про звільнення Чернігова Іллею билина, однак, твердо пам'ятала, і тому російські паломники, які у XVII – XVIII ст. ходили *через Чернігів* на поклоніння Печерським святиням (серед яких значилися й мощі нібито похованого там Муромця), упевнювалися в думці, що саме цією «дорожкою примоезжею» їхав з Мурому до Києва і богатир Ілля.

Але чому тоді «застиава солов'їна» розташовується між Києвом і Черніговом? Імовірно, ті, вочевидь, ворожі Києву сили, які тримали під контролем Чернігів, старались убезпечити себе від ударів київських дружин, у зв'язку з чим на найкоротшому шляху між Києвом і Черніговом уздовж Десни була організована система спостережувальних пунктів і сторожових заслонів (*бекетів?*), яка й відобразилася в епосі як нездоланна «застиава Солов'я Розбійника». Удар, однак, був несподівано нанесений з району Любеча (Муравлі) в обхід згаданих сторожових залог. У результаті основні сили ворога не змогли організувати належний спротив і, ймовірно, були розбиті по частинах (битва під Черніговом - Себежем). Після цього були легко ліквідовані (і частково узяті в полон) сторожові залоги у пониззі Десни. В ході кампанії, вочевидь, не обійшлося і без заглиблення у віддаленіші частини Чернігівської (Сіверської) землі – «*во украины, во Сибирские*», осмислені епосом як наїзд богатиря Іллі на «поселення солов'їні».

Коли ж стався цей похід і була здобута перемога, про яку вже близько 900 років зберігається народна пам'ять? Хто і над ким її одержав?

На ці запитання відповідь може дати лише комплексне дослідження усього циклу билин про Іллю Муромця²⁵.

Скорочення:

БЗП: Былины в записях и пересказах XVII – XVIII веков. Изд. подг. А.М.Астахова, В.В.Митрофанова, М.О.Скрипиль. – М., 1960.

БПК: Былины Пудожского края. Сост. Г.Н.Парилова, А.Д.Соймонов. – Петрозаводск, 1941. Гильф.: Онежские былины, записанные А.Ф.Гильфердингом летом 1871 г. - ТТ. I - III. - СПб., 1894 – 1900.

Гуляев: Былины и исторические песни из Южной Сибири. – Новосибир., 1939.

Киреевский: Песни, собранные П.В.Киреевским. – Т. 1. – М., 1860.

Марков: Беломорские былины, записанные А.В.Марковым. – М., 1901.

Рыбн.: Песни, собранные П.Н.Рыбниковым. – ТТ. 1 – 2. – Петрозаводск., 1989 – 1990 (3-е изд.)

СРФБ: Свод русского фольклора. Былины в 25 томах. Под. ред. А.А. Горелова. – ТТ. 1 - 5. – СПб. – М., 2001 – 2006.

Примітки, джерела та література:

1. Найбільш повний їх перелік: *Азбелев С.Н.* Историзм былин и специфика фольклора. – Л., 1982. – С. 279 – 280.

2. І не лише слов'янських: *Миллер В.Ф.* Очерки истории русской народной словесности. – Т. I. – М., 1897. – С. 370 – 391.

3. *Миллер В.Ф.* Очерки... – ТТ. I – III; *Плисецкий М.М.* Историзм русских былин. – М., 1962; *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963. – С. 39 и след.; *Азбелев С.Н.* Указ. соч; *Его же:* Устная история в памятниках Новгорода и Новгородской земли. – СПб., 2007.

4. Відмітимо деякі спроби: *Петров Н.И.* Историко-географическая основа былин о победе Ильи Муромца над Соловьём Разбойником // Известия отделения русского языка и словесности Имп. АН. – Т. V, кн.2. – СПб., 1900; *Миллер В.Ф.* Очерки... – Т. III. – С. 87 – 90; *Рыбаков Б.А.* Указ. соч. – С. 72 – 74; *Хведченя С.* Илья Муромец. Святой богатырь. – К., 2005. – С. 202 – 206.

5. *Миллер В.Ф.* Очерки... – Т. I. – С. 391 – 401; Т. III. – С. 112 - 114; див. також: *Миллер В.Ф.* Народный эпос и история. – М., 2005. – С. 190 – 197.

6. В різних записях легенди назва «невидомого града» виступає як *Кидош, Китеш, Кидаш* і под.: *Комарович В.Л.* Китежская легенда. Опыт изучения местных легенд. – М., 1936. – С. 110 – 112.

7. Зокрема: *Протп В.А.* Русский героический эпос. – М., 1958. – С. 50 – 56.

8. *Потебня А.* Этимологические заметки: Соловей-разбойник на дубах // Живая старина. – 1891. – Вып. III. – С. 124 – 127.

9. *Радлов В.В.* Опыт словаря тюркских наречий. – Т. II. Ч. 2. – СПб., 1899. – Ст. 1486 – 1487.

10. *Комарович В.Л.* Китежская легенда... – С. 165 – 167.

11. *Шекун А.В. Веремейчик Е.М.* Селища IX – XIV вв. в междуречье низовой Десны и Днепра / Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1988. – С. 93 – 101. *Шекун А.В.* Давньоруські курганні могильники в окрузі Любеча / Любецький з'їзд князів в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 166.

12. *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 216 (і вище).

13. *Яблоновский А.* Левобережная Украина в XV – XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. – 1896. - № 6. – С. 372.

14. Печорские былины. Записал Н. Ончуков. – СПб., 1904. – С. 332 (№ 84).
15. Русские былины старой и новой записи. – М., 1894. – Отд. II. - № 14.
16. *Шекун А.В., Веремейчик Е.М.* Указ. соч. – С. 94 – 100.
17. *Баскаков Н.А.* Русские фамилии тюркского происхождения / Тюркизмы в восточнославянских языках. – М., 1974. – С. 262 – 263.
18. Традиційно *бекет* виводять з франц. *ricquet*, однак слід зважити, що цей термін відмічений насамперед у козаків (*Баскаков Н.А.* Там же), для яких є характерним використання тюркської військової термінології.
19. *Фомин А.В.* Топография кладов куфических монет X в. в междуречье Днепра и Десны / Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1988. – С.74 – 80; *Шекун А.В.* Древний сухопутный путь между Черниговом и Любечем / Архитектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 70 – 74.
20. *Коваленко В.П., Шекун А.В.* Летописный Листвен (к вопросу о локализации) // Советская археология. – 1984. - № 4. – С. 63 – 65.
21. *Каллаш В.В.* К вопросу о прозвании Ильи Муромца // Этнографическое обозрение. – 1889. – №. 3. – С. 204 – 205; 1890. – №. 2. – С. 248 – 252; *Миллер В.Ф.* Очерки... – Т. III. – С. 86 – 90. Див. також: *Конча С.В.* Муромець або Моровлин? // Історико-географічні дослідження в Україні. - Число 11 (в друку).
22. *Коваленко В.П., Шекун А.В.* Вказ. праця. - С. 63.
23. *Яблоновский А.У.* Указ. соч. // Киев. стар. – 1896. - № 4. – С. 93; № 5. – С. 252.
24. В одній з печорських билин згадується *речка Муравленка*, що протікає десь неподалік рідного села Іллі: СРФБ, I. - № 51 (с. 319).
25. Щодо можливої хронологічної прив'язки створення перших сказань про Іллю Муромця див.: *Конча С.В.* Билини і археологія (поховальний обряд X ст.) // Магістеріум. – Вип.27: Археологічні студії. – К., 2007. – С. 84 – 89.

Дякую Олені Веремейчик за допомогу у підборі матеріалів до цієї статті.

Ігор Ситий

З ПРАКТИКИ СОТНИЦЬКОГО УРЯДУ

Історія України XVII – XVIII ст. уже кілька століть відноситься до пріоритетних напрямків у дослідженнях вітчизняних істориків. Проте чимало питань ще чекають свого вичерпного висвітлення. Темою нашої публікації є практика призначення на посаду сотника. Зазвичай козаки самі обирали свого керманича, а полковник або гетьман затверджував цей вибір своїм універсалом. Але вже з кінця XVII ст. ситуація почала змінюватися у протилежний бік. Генеральна і полкова старшина сама вирішувала, кому бути на посаді сотника тієї або іншої сотні, а рядові козаки вимушені були визнавати це рішення. Окрім того, до цього активно втручалася російська влада, яка напряду почала призначати на ці посади бажаних для себе осіб. Проте названі практики не вичерпували все різноманіття засобів, завдяки яким претендент міг зайняти уряд сотника. Дуже важливу роль у цьому питанні відігравали родинні зв'язки. Простежимо це на прикладі родин Троцин та Масел, які обіймали уряди сотників у Срібнянській та Варвинській сотнях¹.

ТРОЦИНИ²

Троцина Трохим Васильович – сотник Срібнянської сотні (квітень 1682 р. – 24.05.1705 р.)³. Дещо відмінну і точнішу інформацію про нього наводить В. Модзалевський: Троцина (Троць) Трохим Васильович – сотник Срібнянської